

Y Gymraeg yng Nghanol Caerdydd (3)

Taith o'r Castell heibio i Borth y Dwyrain

E. Wyn James

Dyma wahoddiad arall i chi fynd am dro o gwmpas rhan o ganol dinas Caerdydd. Fel yn achos y ddwy daith flaenorol, ein bwriad fydd canolbwyntio'n arbennig ar fannau arwyddocaol o safbwynt y Gymraeg. Ymddangosodd y daith gyntaf yn rhifyn Awst 2018 o'r *Dinesydd*. Taith yng nghyffiniau Porth y Gorllewin oedd honno. Cyhoeddwyd yr ail daith yn rhifyn Rhagfyr 2018/Ionawr 2019, a honno'n mynd o'r Castell i lawr ochr orllewinol afon Taf ac yna draw at Borth y De. Yn achos y drydedd daith hon, dechreuwn eto ger y Castell, ond y tro hwn awn i gyfeiriad Porth y Dwyrain.

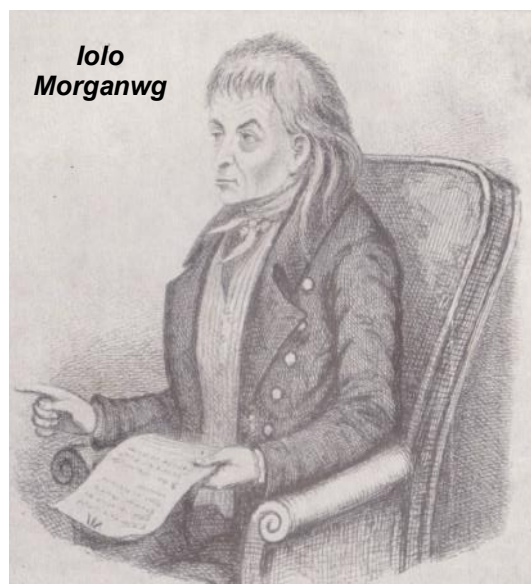
Cychwynnwn wrth brif fynedfa'r Castell a mynd tua'r dwyrain ar hyd Heol y Dug – neu yn gywirach, efallai, 'Heol yr Hwyaid', oherwydd er i rai awgrymu iddi gael ei henwi ar ôl Robert Curthose, Dug Normandi (mab hynaf Gwilym Goncwerwr), a garcharwyd yng Nghastell Caerdydd rhwng 1126 a'i farw yn 1134, mae'n fwy na thebyg mai 'Duck Street' oedd enw gwreiddiol 'Duke Street'.

Yn y *Gentleman's Magazine* yn 1794 cyhoeddodd rhyw Edward Williams gerdd mewn Cymraeg hynafol y dywedodd iddo ei gweld mewn hen lawysgrif yn ardal y Bont-faen. Fe'i lluniwyd, meddai, gan Robert, Dug Normandi, pan oedd yn y carchar yng Nghaerdydd, ac esboniodd fod Robert wedi dysgu Cymraeg pan oedd yno ac wedi dod yn gyfeillgar â'r beirdd Cymraeg a ymwelai â'r Castell. Cerdd ydyw sy'n cyfarch derwen a welai Robert o'r Castell, derwen a oedd (meddai'r gerdd) 'ar dir pen gallt, ger ymdonn Môr Hafren', sef ar 'the woody promontory of Penarth' yn ôl Edward Williams. Cyhoeddwyd cyfieithiad Saesneg Taliesin Williams o'r gerdd gan Charlotte Guest mewn nodyn yn ei chyfieithiad dylanwadol hi o'r Mabinogion, ac mae rhai academyddion hyd heddiw yn ei thrin fel cerdd ddilys gan Robert, Dug Normandi, heb sylweddoli mai'r Edward Williams a'i hanfonodd i'r *Gentleman's Magazine* oedd neb llai na'r ffugiwr medrus, lolo Morganwg – a fu ei hun yn y carchar yng Nghaerdydd am flwyddyn gron o Awst 1786 ymlaen oherwydd ei ddyledion.

Yn Awst 1831 agorodd John a Llewelyn Jenkins (meibion y gweinidog Bedyddiedig, yr awdur a'r argraffydd, Dr John Jenkins, Hengoed) swyddfa argraffu yn Heol Bute yng Nghaerdydd. Symudodd y swyddfa honno yn 1832 i adeilad ar ochr ogleddol Heol y Castell (a ddymchwelwyd yn 1877), ac erbyn 1835 roedd hi wedi symud eto, i adeilad ar ochr ogleddol

Heol y Dug, a ddymchwelwyd (fel yr adeiladau eraill ar ochr ogleddol yr heol) yn 1923.

Rhwng Chwefror 1833 a Rhagfyr 1837 bu gwasg y brodyr Jenkins yn gyfrifol am gyhoeddi'r cylchgrawn *Greal y Bedyddwyr*. Wedi ymgyrch hir, llwyddwyd yn 1807 i gael Senedd Prydain i ddileu'r fasnach mewn caethion, ond roedd yn parhau yn gyfreithlon i gadw caethion yn nhiriogaethau tramor Prydain. Yna, yn 1823, dechreuwyd o ddirif ar ymgyrch i ddileu caethwasiaeth yn Jamaica a thiriogaethau eraill Prydain. Arweiniodd hynny at wrthdaro ffyrnig rhwng perchnogion y caethweision a chenhadon y Bedyddwyr ar yr ynys (gan gynnwys y siaradwraig Gymraeg o Bont -y-pŵl, Mary Knibb), a gefnogai achos y caethion. Darlunnir y gwrthdaro hwnnw, a'r driniaeth greulon a ddioddefai'r caethion ar law eu meistriaid, yn fyw iawn mewn baled yn dwyn y teitl, *Hanes, Cyffes, Achwyniad, Anerchiad, a Dymuniad y Negroes*, a argraffwyd gan y brodyr Jenkins tua 1832. Defnyddiwyd hefyd eu cylchgrawn *Greal y Bedyddwyr* i ymosod yn llym ar gaethwasiaeth, a rhoddwyd croeso brwd ar ei dudalennau i'r newydd fod deddf i ddileu'r 'drwg erchyll a dieflig hwn' wedi mynd trwy Senedd Prydain yn Awst 1833.

Roedd John Jenkins wedi gadael Caerdydd cyn i'r argraffty symud i Heol y Dug, oherwydd ym mis Medi 1834 aeth yn genhadwr i Morlaix yn Llydaw, lle y bu'n gyfrifol am gyhoeddi nifer o lyfrau a llyfrynau yn y Llydaweg, gan gynnwys cyfieithiad o'r Testament Newydd a llyfr emynau, a lle y bu farw yn 1872; ond parhaodd ei frawd, Llewelyn, i argraffu yn Heol y Dug nes iddo ymdeol yn 1844 a symud i Bontnewydd yn sir Fynwy. Fe brynwyd y busnes gan un o'r gweithwyr, Bedyddiwr Cymraeg arall o'r enw William Owen (1813–95), a symudodd yn ifanc i Gaerdydd o sir Benfro ac a fu'n rhedeg y wasg yn Heol y Dug (gan gynnwys bod yn olygydd cylchgrawn *Y Bedyddiwr*) tan 1854, pan aeth yn weinidog i eglwys newydd y Bedyddwyr Cymraeg yn Heol Llandaf, Treganna.

Fel mae'n digwydd, nid John Jenkins oedd yr unig Fedyddiwr Cymraeg i adael Caerdydd i genhadu yn

Llydaw. Brodor o Rosllannerchrugog oedd Caradoc Jones (1875–1969), a fu'n genhadwr yn Llydaw rhwng 1920 ac 1967, ond rhwng 1907 ac 1920 gweinidogaethai gyda'r Bedyddwyr yn y Maendy a Gabalfa. Derbyniodd ei genhadaeth yn Llydaw gefnogaeth gref gan nifer o bobl yng Nghaerdydd, nid lleiaf gan aelodau'r Tabernacl, eglwys y Bedyddwyr Cymraeg ar yr Ais.

Rhai o'r rhai mwyaf hael a brwd eu cefnogaeth o blith aelodau'r Tabernacl oedd Morgan a Sarah Ann Davies, a Morgan Davies oedd un o'r rhai a gymerodd ran yn y seremoni i osod cerrig sylfaen y capel a godwyd yn Paimpol yn 1930 ar gyfer gwaith cenhadol Caradoc Jones. Cadwai Mr a Mrs Davies siop ddillad a dodrefn o'r enw 'Bon Marché' yn Heol y Crwys. Roedd canghennau hefyd yn yr Eglwys Newydd, Trelái a'r Sblot, ac mewn hysbyseb ar gyfer eu siopau yn *Rhaglen Swyddogol* Eisteddfod Genedlaethol Caerdydd 1938, cyhoeddir mewn llythrennau bras: 'Ym mhob cwr o'r ddinas ceir ein ystordai lle y siaredir Cymraeg.' Mae aelodau o'r teulu'n parhau i gyfrannu i fywyd Cymraeg Caerdydd heddiw.

Roedd yr arwydd 'Cymry a Chymraeg i mewn' i'w weld tan o leiaf 1905 ar dafarn y 'Glove & Shears', a safai ger cornel dde-ddwyreiniol y Castell, ond a ddimchwelwyd yn 1923, fel yr adeiladau eraill ar ochr ogleddol Heol y Dug, er mwyn lledu'r ffordd o flaen y Castell. Am flynyddoedd bu'r dafarn honno'n gyrchfan boblogaidd i siaradwyr Cymraeg. Y tafarnwr o ddechrau'r 1850au hyd yr 1880au oedd John Williams, a fu farw yn 1890 yn 70 oed. Roedd yn eisteddfodwr brwd. O'i dafarn ef y gorymdeithiodd y beirdd, gyda band pres yn eu harwain, i gynnal gorsedd ym Mharc Cathays ar ddechrau Eisteddfod Gadeiriol Deheudir Cymru ym mis Medi 1879 (yr eisteddfod genedlaethol gyntaf i'w chynnal yn ne Cymru oddi ar 1867), ac ef a roddodd fedal arian yn yr eisteddfod honno yn wobwr ar gyfer cerdd er cof am y bardd Islwyn. Mab ydoedd i 'Gwilym Morganwg' (Thomas Williams, 1778–1835), bardd a gadwai dafarn ym Mhontypridd ac a ddaeth yn drwm o dan ddylanwad lolo Morganwg a'i syniadau derwyddol.

Yn y *Weekly Mail* ar gyfer 1 Mai 1886, ymddangosodd cerdd hir a hwyliog gan 'Nathan Dyfed' – sef Jonathan Reynolds (1814–91) o Ferthyr Tudful – o dan y teitl 'Gwibgerdd', yn adrodd helyntion saith Cymro a aeth ar bererindod o Westy'r 'Faneg a'r Gwellai' yng Nghaerdydd drwy Fro Morgannwg i ymweld â bedd lolo Morganwg a'i fab, Taliesin, yn Nhrefflemin, a hynny 'ar ddiwrnod gwlybyrog, y 12eg o Awst, 1885'. Ymhlith y pererindotwyr, yn ogystal â Nathan Dyfed a John Williams y tafarnwr, roedd Bassett E. Thomas (1816–90), brodor o ardal Llancarfan yn y Fro a fu'n weinidog gyda'r Bedyddwyr mewn amryw fannau ym Morgannwg cyn ymddeol i Gaerdydd; George Watson, a gadwai Westy'r 'Clifton' yn y Rhath; a'r newyddiadurwr, David Tudor Evans ('Ap Tudor'; 1822–96), ysgrifennydd Eisteddfod Genedlaethol Caerdydd 1883 ac un o brif hyrwyddwyr yr ymgyrch i gael Eglwys Anglicanaidd Gymraeg ei hiaith yng Nghaerdydd, sef Eglwys Dewi Sant, a agorwyd yng Ngerddi Howard yn 1891 ac a symudodd i'w hadeilad presennol yng Nghilgant Sant Andreas yn 1956.

Dwy flynedd a hanner wedi'r wibdaith honno i Drefflemin, boddwyd un o griw barddol y 'Faneg a'r Gwellai' yng Nghamlas Morgannwg mewn amgylchiadau amheus. William Morgan oedd ei enw – neu 'Gwilym Brycheiniog', a rhoi iddo ei enw barddol – masnachydd mewn calch o Dongwynlais, a oedd wedi dod i Gaerdydd i gasglu arian a oedd yn ddyledus iddo; ac meddai 'Gwylidydd' (sef D. Tudor Evans) yn y *Western Mail*: 'A noted character among the bardic fraternity met his death by drowning in the Glamorganshire Canal at Cardiff on Saturday [11 Chwefror 1888]. The frequenters of the Glove and Shears, Duke-street, on Saturday afternoons are familiar with the form and peculiarities of the late bard, and have often been amused with his sallies of wit and eloquence. [...] His bardic productions were mainly of the englyn or rhyming kind. He was more a relic of the "clerwyr" of the past than a representative of modern bardism.'

O droi tua'r gogledd wrth gornel dde-ddwyreiniol y Castell i mewn i Ffordd y Brenin, deawn ar ein hunion bron i'r fan lle y safai Porth y Gogledd gynt – Porth Senghennydd. Mae dau ddarn o waliau'r hen dref gaerog a oedd o boptu i'r porth hwnnw i'w gweld o hyd. Mae'r naill yn cynnal gwely blodau ger y Castell. Mae'r darn arall, sydd dipyn mwy o faint, ar ochr arall y ffordd, yn y lôn sydd y tu cefn i adeilad 'Northgate'.

Ond yn lle troi am y gogledd, awn yn syth ymlaen o Heol y Dug i mewn i Heol y Frenhines a heibio i'r gofologfn i Aneurin Bevan (1897–1960) sydd mor hoff gan wylanod (!), a lle gynt y bu cylch ymladd teirw. Mae Cymreigrwydd enw'r gwleidydd o Dredegar yn ein hatgoffa o ba mor bwysig oedd cyfraniad Cymru i ddatblygiad y wladwriaeth les ym Mhrydain, nid yn unig trwy unigolion allweddol fel David Lloyd George, ac yna Aneurin Bevan a Jim Griffiths, ond trwy'r dylanwadau radicalaidd ac Anghydfurfiol Cymreig a Chymraeg a oedd yn gefndir iddynt.

Yn fuan ar ôl dechrau cerdded i lawr Heol y Frenhines, deawn ar y dde at rif 8. Yn 1944 penderfynodd Plaid Cymru symud ei phrif swyddfa o Gaernarfon i Gaerdydd. Agorwyd swyddfa fechan dros

dro yn 48 Heol Siarl, a Marion Eames (y nofelydd) yn gofalu amdani, ac yna yn niwedd 1946 symudodd Ysgrifennydd Cyffredinol y Blaid, J. E. Jones (1905–70), o Gaernarfon i'r swyddfa newydd barhaol yn 8 Heol y Frenhines; ac yno y byddai swyddfa'r Blaid yng Nghaerdydd am y 30 mlynedd nesaf, nes iddi symud i 51 Heol yr Eglwys Gadeiriol.

Adeg agoriad swyddogol y swyddfa, Ddydd Gŵyl Ddewi 1947, cafwyd cyfarchiad gan J. M. Edwards y Barri ar ffurf dau englyn, yn cynnwys y cwpled, 'O ddyfod hon, daioni / Ddaw i Gaerdydd, greda' i'; ac yn sicr, bu dyfodiad J. E. Jones o ddaioni mawr i'r Gymraeg yn y ddinas, oherwydd o hynny hyd ei farw gweithiai'n frwd i'w hybu yno. Ef oedd un o'r rhai a roddodd gychwyn ar gylchgrawn Y Gaer, rhagflaenydd i'r *Dinesydd*, a gyhoeddwyd dan olygyddiaeth Carey Roberts rhwng 1947 ac 1956; roedd hefyd yn un o'r rhai a ymgyrchai dros gael ysgol gynradd Gymraeg yn y ddinas, ysgol a agorodd ei drysau yn 1949; ac ef a awgrymodd sefydlu Cylch Cinio Cymraeg Caerdydd yn 1951, syniad a ledodd i sawl man arall maes o law. Ar ben hynny fe fu, meddai, am bymtheg mlynedd yn athro ysgol Sul 'ar ddsbarth anghyffredin o ferched, ymron yn ddeugain mewn nifer' yng Nghapel y Crwys.

Un arall a weithiai yn swyddfa'r Blaid yn Heol y Frenhines ac a fu'n gefn i fywyd Cymraeg y ddinas oedd Nans Jones (Annie Mary Jones, 1915–2009). Un o ardal Bangor ydoedd. Bu'n gyflogedig gan Blaid Cymru o 1942 hyd ei hymddeoliad yn 1979. Symudodd i Gaerdydd yn 1947 ac yno y treuliodd weddill ei bywyd. Meddai Vaughan Roderick amdani adeg ei marw: "Trefnydd adran fenywod Plaid Cymru" oedd teitl swyddogol Nans am ddegawdau ond mewn gwirionedd hi oedd brenhines hen swyddfa'r Blaid yn Queen Street, Caerdydd. Roedd ei swyddfa bersonol hi deirgwaith yn fwy nag un yr ysgrifennydd cyffredinol ac roedd popeth yn rhedeg yn unol â'i threfn hi. Oes oedd pethau yn "ddigon da i J.E." [a ymddeolodd yn 1962] prin bod angen eu newid ar gyfer y wipyrsnapysr ifanc ddaeth ar ei ôl!

Cerddwn ymlaen nes cyrraedd Heol Tŷ'r Brodyr ('The Friary') ar y chwith a'r fynedfa i Arcêd y Frenhines ar y dde. Ger y fan hon y safai Porth y Dwyrain gynt – Porth Crocerton. O gerdded i lawr Arcêd y Frenhines ac yna ymlaen trwy Ganolfan Dewi Sant i gyfeiriad Canolfan Dewi Sant 2, byddwch yn dilyn yn fras lwybr waliau dwyreiniol yr hen dref gaerog. (Dilynai Camlas Morgannwg lwybr tebyg wrth iddi lifo o'r Castell, heibio i Heol Tŷ'r Brodyr ac o dan Heol y Frenhines, i gyfeiriad Lôn y Felin.)

Ond awn ymlaen ar hyd Heol y Frenhines, ac wrth adael safle hen Borth y Dwyrain, fe'n cawn ein hunain yn yr ardal a ddatblygodd o'r tu dwyrain i'r dref gaerog ac a elwid 'Y Crocerton' gan siaradwyr y Gymraeg – o'r enw Saesneg 'Crockerton' (sef ardal ar gyfer prynu 'crockery') neu 'Crockherbtown' (sef ardal lle y gellid cael llysiâu ar gyfer y 'crock', h.y. ar gyfer coginio). Er mwyn anrhydeddu'r Frenhines Victoria ar drothwy jiwbilf aur ei theyrnasiad, cytunodd Cyngor Caerdydd yn Rhagfyr 1886 i estyn yr enw 'Queen Street' i gynnwys y ffordd a redai o Borth y Dwyrain trwy'r Crocerton hyd at bont y rheilffordd – ond nid heb brotest! Fel y dywedodd un sylwebydd: 'Every fourth-

rate market town has its "Queen Street"; but "Crockherbtown" is ancient, distinctive and historically interesting.' Mae'r enw i'w weld o hyd yn 'Crockherbtown Lane', sydd rhwng Heol y Frenhines a Heol y Brodyr Llwydion.

Ymlaen â ni nes cyrraedd ar y dde yr agoriad i mewn i (Great) Frederick Street – neu'r hyn sy'n weddill ohoni wedi codi Canolfan Siopa Dewi Sant yn niwedd yr 1970au a dechrau'r 1980au. Agorwyd capel Saesneg gan y Methodistiaid Calfnaid Cymreig (neu Eglwys Bresbyteraidd Cymru, a defnyddio enw arall yr enwad) yn Frederick Street ym mis Mai 1868. Adeilad mewn arddull gothig ydoedd, yn dal tua 700, ac fe gostiodd tua £3,000 i'w godi. Y gweinidog rhwng 1874 ac 1886 oedd Dr J. Cynddylan Jones (1841–1930), brodor o Gapel Dewi, ger Aberystwyth. Cyn dod i Gaerdydd bu'n weinidog mewn eglwys Gynulleidfaol yn Llundain, lle y byddai'r beirdd Robert Browning ac Alfred Tennyson yn dod weithiau i wrando arno.

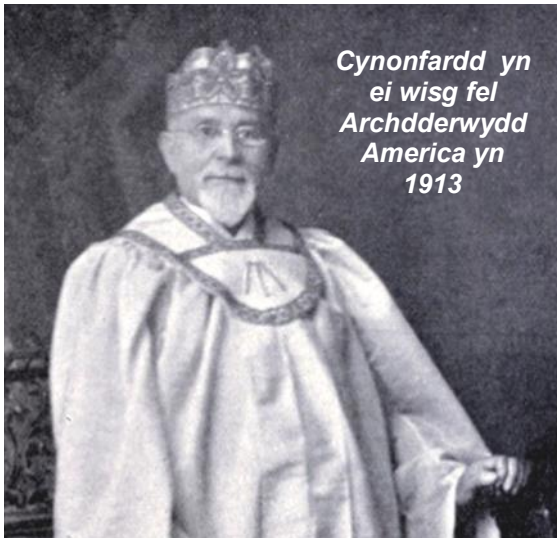
Un i dynnu helyntion am ei ben oedd Cynddylan! Aeth i ddyfroedd dyfnion ym myd busnes trwy ei berthynas ag 'Evan Thomas, Radcliffe & Co.', un o gwmnïau llongau mwyaf ffyniannus Caerdydd yn anterth y fasnach lo. Roedd Henry Radcliffe yn aelod yn eglwys Cynddylan yn Frederick Street, ac Evan Thomas yn aelod yn un arall o eglwys i'r enwad, yn Clifton Street, Y Rhath. (Brodor o Aber-porth oedd Evan Thomas. Enwyd llong gyntaf y cwmni, yr S.S. *Gwenllian Thomas*, ar ôl ei ferch; S.S. *Iolo Morganwg* oedd enw'r ail long, a brynwyd yn 1883. Brodor o Ddowlais oedd Henry Radcliffe, a ddisgrifiwyd mewn englyn gan Thomas Lovell – aelod amlwg o Gymrodorion Caerdydd ac o eglwys Ebeneser – fel 'Cymro diwyro [...] o eirias sêl dros ei iaith a'i barddas'.) Yn yr 1880au aeth Cynddylan ati'n frwdfrydig, yn y wasg ac ar ei deithiau pregethu lluosog, i annog pobl i brynu cyfranddaliadau yn y cwmni, ac fe dderbynai ganran o'r elw o'r gwerthiant. Roedd cysylltiad mor agos rhyngddo a'r cwmni ar un adeg fel y'i llysenwyd gan rai yn 'gaplan y llynges'; ond trodd y berthynas yn ddigon chwerw yn y diwedd, ysywaeth.

Bu Cynddylan yn rhan o sawl anghydfod yn y byd crefyddol hefyd. Cafodd ei feirniadu'n llym gan Anghydfurfwrwr pybyr am gyflwyno rhannau o litwrgi'r Llyfr Gweddi Gyffredin i'r addoliad yn Frederick Street yn 1880. Ymddiswyddodd o fod yn weinidog yr eglwys ymhen rhai blynyddoedd; ond ni symudodd o'r cylch, gan barhau i fyw yn ei gartref, Minafon, yn yr Eglwys Newydd hyd ei farw. (Mae'r enw 'Minavon' i'w weld o

hyd mewn llythrennau bras ar adeilad ar groesffordd Manor Way a Heol Ty'n-y-parc.) Ac yn ei flynyddoedd olaf, bu Cynddylan ar flaen y gad yn erbyn twf rhyddfrydiaeth ddiwinyddol yn enwad y Methodistiaid Calfinaidd.

Dros y blynyddoedd bu galw mawr amdano fel pregethwr gwadd ar hyd a lled y wlad, a rhwng 1887 ac 1909, ef oedd Ysgrifennydd y Feibl Gymdeithas yn ne Cymru. Roedd yn awdur toreithiog a phoblogaidd, yn y

Gymraeg a'r Saesneg, ar bynciau diwinyddol a beiblaidd. Cyhoeddodd tua ugain o gyfrolau i gyd. Un o'i weithiau mwyaf dylanwadol oedd ei esboniad Cymraeg ar Efengyl Ioan. Cyhoeddwyd argraffiadau o rai o'i gyfrolau Saesneg yn Toronto ac yn Nashville, Tennessee, a bu dosbarth o ddeuddeg o ddynion yn cyfarfod bob nos Sadwrn am dros ddegawd yn Columbus, Ohio, i astudio *Cysondeb y Ffydd*, y gyfres o bedair cyfrol ddiwinyddol drwchus a gyhoeddodd rhwng 1905 ac 1916.

Argraffwyd cyfrolau *Cysondeb y Ffydd* a rhai o lyfrau Cymraeg eraill Cynddylan gan Gwmni Evans a Williams yn Frederick Street. Argraffodd y cwmni hwnnw nifer o eitemau Cymraeg eraill hefyd yn negawdau cyntaf yr ugeinfed ganrif, gan gynnwys *Gwaith Barddonol Dyfed* mewn dwy gyfrol (1903, 1907) – fe drigai Evan Rees ('Dyfed'), a fu'n Archdderwydd Cymru rhwng 1906 ac 1922, yn 6 Llandough Street, Cathays – a *Plant yr Haul: Stori Incas Peru* (1915) gan Eluned Morgan, Y Wladfa – ond Gabalfa ar y pryd!

Awn ymlaen ar hyd Heol y Frenhines nes dod i'r troad ar y dde i mewn i Ganolfan Dewi Sant. Cerddwn wedyn drwy'r Ganolfan nes cyrraedd y gyffordd rhwng Marks & Spencer a Debenhams. Yno ceir plac sy'n darllen, 'O gwmpas y fan hon y safai Ebeneser, Capel yr Annibynwyr Cymraeg, 1828–1978', adeilad a ddymchwelwyd adeg codi Canolfan Siopa Dewi Sant. Mewn gwirionedd, roedd yr eglwys yn bod cyn 1828. Fe'i corfforwyd ym mis Mawrth 1826, a bu'r aelodau'n cyfarfod mewn hen gerbyty (*coach-house*) digon diolwg rhwng Heol Eglwys Fair a'r afon, yng nghyffiniau Plas y Neuadd (*Guildhall Place*), nes codi capel Ebeneser yn 1828 mewn man a oedd ar y pryd 'i maes o'r dre, ac heb dŷ yn agos'.

Afraid dweud i weinidogion ac aelodau Ebeneser gyfrannu'n fawr dros y blynyddoedd i fywyd Cymraeg Caerdydd ac i gylchoedd ehangach yn y ddinas a'r tu hwnt, ac mae'r cyfraniad hwnnw'n parhau, wrth gwrs, oherwydd er dymchwel yr hen gapel, mae eglwys Ebeneser yn bod o hyd, ond yn cyfarfod bellach mewn man arall. Amhosibl, o fewn ein gofod, fydd gwneud mwy na braidd gyffwrdd â hanes yr eglwys a chyfraniad ei haelodau, ond mae'n dda dweud fod cyfrol ar gael, a gyhoeddwyd adeg canmlwyddiant yr achos, sy'n olrhain yr hanes rhwng 1826 ac 1926. Yr awdur oedd yr athronydd a'r pregethwr grymus, Dr H. M. Hughes (1858–1933), a fu'n weinidog Ebeneser yn hwy na neb arall hyd yma – bron i 40 mlynedd, o 1894 hyd ei farwolaeth. Ei ragflaenydd, gyda llaw, sef T. Cynonfardd Edwards (1848–1927), oedd y gweinidog byrraf ei arhosiad yn Ebeneser. Bu yno rhwng Gorffennaf 1891 a Chwefror 1893 – seibiant byr ynghanol ei weinidogaeth hir yn America, oherwydd er iddo gael ei fagu ym Morgannwg, treuliodd Cynonfardd y blynyddoedd o 1870 ymlaen yn yr Unol Daleithiau, ac eithrio'r cyfnod byr hwnnw yng Nghaerdydd; ac arwydd o'i safle ymhlith Cymry America yw iddo gael ei urddo'n Archdderwydd Gorsedd America gan Dyfed, Archdderwydd Cymru, yn 1913.

Yn 1976, cyhoeddwyd cyfrol arall am Ebeneser, y tro hwn yn olrhain yr hanes hyd at y flwyddyn honno. Dau o aelodau blaenllaw yr eglwys a fu'n gyfrifol am y gyfrol. Un ohonynt oedd yr ysgolhaig manwl a'r llyfrbryf hynaws, Aneirin Lewis (1924–89), a fu'n ddarlithydd yn y Gymraeg yng Ngholeg y Brifysgol yng Nghaerdydd. Y llall oedd y dyn a alwodd Bobi Jones 'yn un o athrawon Cymraeg mwyaf dylanwadol Cymru', sef W. C. Elvet Thomas (1905–94). Mae'r rhestr o fechgyn Ysgol Uwchradd Cathays a syrthiodd, o dan ei ddylanwad ef, mewn cariad â Chymru a'r Gymraeg ac a groesodd y bont i fod yn siaradwyr rhugl, yn un faith a nodedig, ac yn cynnwys yr addfwyn Alwyn Prosser, yr athro ysgol a oedd yn awdurdod ar ryddiaith Williams Pantycelyn ac a fu farw'n rhy ifanc o lawer; Emrys Roberts, a olynodd J. E. Jones yn Ysgrifennydd Cyffredinol Plaid Cymru ac a fu'n arweinydd Cyngor Merthyr Tudful rhwng 1976 ac 1979, pan oedd Plaid Cymru yn rheoli'r cyngor hwnnw; ynghyd â thri darlithydd prifysgol yn y Gymraeg – Bobi Jones ei hun, E. G. (Tedi) Millward, a'r bardd hydeiml, Gilbert Ruddock (1938–98), a fu yntau'n ddarlithydd yn y Gymraeg yng Ngholeg y Brifysgol yng Nghaerdydd ac yn aelod yn eglwys Ebeneser.

Gellid dweud llawer rhagor am eglwys Ebeneser, ond am y tro terfynwn ein taith ger y plac yng Nghanolfan Dewi Sant sy'n dynodi safle'r hen gapel. Agorodd pennod newydd yn hanes yr eglwys pan symudodd yn 1977 i adeilad cyfagos yn Heol Siarl, ac os byw ac iach, dyna lle yr awn ar ddechrau ein taith nesaf.

Ffrwyth comisiwn gan Gymrodorion Caerdydd, cymdeithas Gymraeg hynaf y ddinas, yw'r gyfres hon o deithiau. Diolchaf i Dr Dylan Foster Evans am ddarllen drafft o'r testun. Mae'r teithiau blaenorol ar gael ar wefan *Y Dinesydd*.